
Communicatiepatronen in Turkse gezinnen; een case study*

Erica Huls

Probleemstelling

In de jaren zestig ontwikkelde de Nederlandse arbeidsmarkt zich zo dat de vacatures in het ongeschoolde, lager betaalde segment voor een deel moeilijk vervulbaar waren. Vanuit Nederland werden arbeidskrachten geworven in de landen rond de Middellandse Zee. De levensomstandigheden in Turkije waren voor grote delen van de bevolking slecht en van het welvaartsniveau in Nederland ging een aantrekkingskracht uit. Zo kwam er een migratie op gang van Turkse mannen. Zij trokken naar Nederland om de kost te verdienen voor zichzelf en hun familie, die aanvankelijk in Turkije bleef wonen. In Nederland vormden zij een 'ondergeschoven' klasse met, volgens Nederlandse maatstaven, een laag beroeps- en opleidingsniveau en slechte woonomstandigheden. In de tweede helft van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig vond de zogenaamde gezinshereniging plaats: de vrouwen en kinderen van deze 'gastarbeiders' verhuisden naar Nederland. De Turken, die tot dan toe wat betreft wonen en werken vrij mobiel waren geweest, gingen zich met hun gezinnen vestigen. De gezinsleden begonnen deel te nemen aan het Nederlandse maatschappelijke leven, de kinderen gingen naar school en de vrouwen probeerden werk te vinden. De schoolloopbaan van de Turkse kinderen leek echter gehinderd te worden door verschillen tussen de Nederlandse en de Turkse cultuur. Met name op het punt van de gezinsstructuur en de communicatiepatronen in het gezin leek er een groot contrast te zijn. In beschrijvingen van het Turkse gezinspatroon leest men kwalificaties zoals 'gericht op respect', 'autoritair', 'patriarchaal', 'imperatief' en 'gericht op indirectheid'. Hoewel er over het waarheidsgehalte van deze specifieke kwalificaties vrij veel discussie is, lijkt men het op een algemener punt redelijk eens te zijn: het Turkse gezinspatroon zou 'anders' zijn als het Nederlandse. Als voorbereiding op een schoolloopbaan wordt het meestal minder gunstig geacht. Deze praktische situatie vormde de aanleiding om Turkse migrantengezinnen te bestuderen. Voor de theoretische uitwerking van de probleemstelling zijn twee onderzoeksrichtingen gebruikt, die elkaar konden aanvullen: de socialisatietheorie (b.v. Bernstein 1973, Schrader, Nikles

en Griese 1979) en de interactionele sociolinguïstiek (b.v. Sacks, Schegloff en Jefferson 1974, Ervin-Tripp 1976, Brown en Levinson 1987). De kern van Bernsteins (1973) werk bestaat hierin dat hij geopperd heeft dat de sociale relaties in het gezin en de linguale uitdrukking daarvan van belang zouden zijn voor de deelname van de betrokkenen aan het schoolse en maatschappelijke leven. Hoewel Bernsteins uitwerking van dit gezichtspunt aanleiding gaf tot een polemische discussie over de stelling dat de sociaal lagere klassen gekenmerkt worden door een 'taalachterstand' of 'deficiëntie' – een belangrijke woordvoerder in deze polemiek tegen Bernstein was Labov (1970) – wordt deze discussie achteraf (Edwards 1979, Atkinson 1985) als "misverstand" gekarakteriseerd. De waarde van het werk van Bernstein wordt nu meestal onderkend. Die is met name hierin gelegen dat hij "zijn aandacht richt op communicatieve capaciteiten van kinderen (...), en dat hij probeert de verschillen te verklaren in het kader van een algemene theorie van sociale structuur" (Hudson 1982:249-250). Maar ook wordt meermalen op een minpunt in Bernsteins werk gewezen: de uitwerking van het linguïstische aspect van zijn probleemstelling geldt als "zwak" (b.v. Hudson 1982).

In een vorig onderzoek (Huls 1982) heb ik geprobeerd Bernsteins algemene gezichtspunten over naar sociaal milieu verschillende socialisatieprocessen theoretisch en empirisch uit te werken met behulp van een beurtenanalyse en een directievenanalyse. Deze analyses belichten de communicatieprocessen en de achterliggende gezinsstructuur onder opzichten die relevant geacht worden voor een succesvolle schoolloopbaan van kinderen. In dit artikel wordt de lijn van dit onderzoek voortgezet, met dien verstande dat nu Turkse gezinnen in het onderzoek betrokken zijn, die met twee eerder beschreven Nederlandse gezinnen vergeleken worden.

Het onderzoek draagt een exploratief karakter. In eerste instantie worden de communicatieprocessen in de gezinnen beschreven zonder van tevoren gespecificeerde verwachtingen over de richting van de bevindingen. Het onderzoek is niet vanuit een deficiëntie- of een differentiegedachte gestart. Wel bestond er van tevoren de gedachte dat 'het' Turkse gezinspatroon niet zou bestaan. Verwacht werd dat Turkse gezinnen onderling sterk zouden verschillen en het werd van belang geacht een bijdrage te leveren aan het inzicht in die variatie.

De vraag naar de relevantie van de communicatieve beschrijvingen van de gezinnen voor de schoolloopbaan van de betrokken kinderen, komt in de discussieparagraaf aan de orde. Er bestonden van tevoren globale ideeën over vormen van gezinsinteractie die als voorbereiding op een schoolloopbaan gunstig zijn en vormen van gezinsinteractie die negatief interfereren met schoolsucces. Van een patriërchaal gezinspatroon waarin het spreken van kinderen niet gestimuleerd wordt, zou bijvoorbeeld een negatief effect uitgaan. Een gezinsklimaat waarin taal fungeert als machtsmiddel en als middel om het intellect aan te

scherpen, zou beter voorbereiden op een schoolloopbaan. Het wordt eveneens gunstig geacht wanneer sociale verhoudingen door middel van taal vorm krijgen en wanneer taal gebruikt wordt om een uitvoerig gesprek te ontwikkelen.

Materiaalverzameling

Bij de opzet van het onderzoek is gekozen voor de bestudering van een relatief klein aantal gezinnen onder een relatief groot aantal gezichtspunten. Zeven weken lang is dagelijks tussen 15.30 u. en gemiddeld 21.00 u. in twee in Nederland geëmigreerde Turkse gezinnen participierend geobserveerd. Om inzicht te krijgen in het contrast dat er tussen Turkse migrantengezinnen kan bestaan, zijn twee uiteenlopende gezinnen in het onderzoek betrokken. Het ene gezin is afkomstig van een dorp in Centraal-Anatolië, het is praktizerend islamitisch, de rolverdeling tussen de ouders is betrekkelijk traditioneel en het gezin heeft weinig contacten met Nederlanders. Dit gezin, dat we voortaan het gezin Platteland zullen noemen, bestaat uit vader (verblijfsduur in Nederland 14 jaar), moeder (verblijfsduur in Nederland bijna vijf jaar) en vier kinderen (een dochter Ayla van 16 jaar, een zoon Sadik van 13 jaar, een meisje Türkan van 11 jaar en een zoon Aziz van 6 jaar; verblijfsduur in Nederland gelijk aan die van moeder). De vader is als ongeschoold fabrieksarbeider werkloos geworden. De moeder zorgt voor de huishouding en de kinderen. Beide ouders hebben basisonderwijs gevolgd. De gesprekken vinden in hoofdzaak in het Turks plaats: vooral de ouders kunnen zich daarin beter uitdrukken.

Heel globaal kan het verleden van dit gezin Platteland als volgt geschetst worden. De moeder is op 16-jarige leeftijd getrouwd en kreeg een dochter. De vader vertrok als gastarbeider naar Nederland. De vakanties bracht hij door in Turkije. Er werden nog drie kinderen geboren en na negen jaar kwam de moeder met de kinderen naar Nederland en werd het gezin 'herenigd' in een driekamerflat in een qua bevolking gemelleerde buitenwijk van een middelgrote Nederlandse stad.

Het andere gezin is afkomstig uit Istanbul, de Islam wordt niet gepraktiseerd, de rolverdeling tussen de ouders is minder traditioneel en het gezin is relatief sterk georiënteerd op contacten met Nederlanders. Dit gezin zullen we voortaan als gezin Stad aanduiden. De vader van dit gezin is 18 jaar in Nederland, de moeder 15,5 jaar. Er zijn drie kinderen, meisjes van respectievelijk 16, 7 en 5 jaar oud. De vader heeft in Turkije de MTS afgesloten en in Nederland werk gevonden als geschoold fabrieksarbeider. De moeder heeft de basisschool gevolgd. Ze wisselt werk binnenshuis af met tijdelijke deeltijdbanen op ongeschoold niveau buitenshuis. Er wordt overwegend Nederlands gesproken.

Het verleden van dit gezin verliep in grote lijnen als volgt. De moeder trouwde toen ze 18 jaar was. Haar man werkte toen al een half jaar in Nederland.

Twee jaar na hun huwelijk voegde de moeder zich samen met het dochtertje Gülin, dat toen zes maanden was, bij haar man. In Nederland werden de andere twee dochters Feza en Nida geboren. Acht jaar geleden vestigde dit gezin zich in een koopwoning in een hoofdzakelijk door jonge Nederlandse gezinnen bevolkte buitenwijk van een middelgrote Nederlandse stad.

In beide gezinnen was een kind in de kleuterleeftijd, de leeftijd die belangrijk is als startpunt voor een schoolloopbaan. Wanneer we de beide in het onderzoek betrokken gezinnen vergelijken met een relatief grote steekproef uit de populatie van Turkse gezinnen in Nederland (Risvanoglu, Brouwer en Priester 1986), dan blijken zij qua herkomst, kindertal en verblijfsduur voorbeelden te zijn van frequent voorkomende typen Turkse migrantengezinnen.

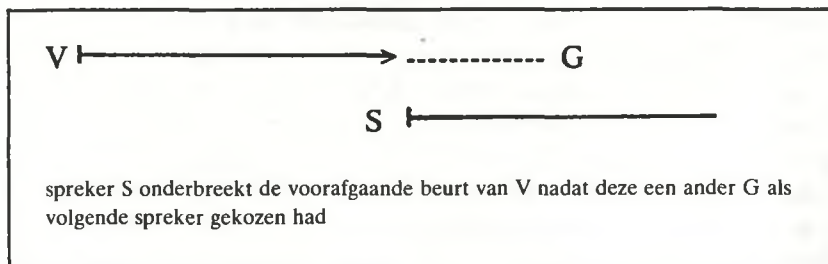
Qua levensstijl vormen het gezin Platteland en het gezin Stad een scherp contrast. Het gezin Stad leidt een luxe leven in een intensief sociaal netwerk. Het huis staat vol met alle mogelijke elektrische apparaten, meubilair, porseleinen beeldjes - een hobby van de moeder- en speelgoed. De kasten van de moeder en de oudste dochter Gülin puilen uit van de kleren, sieraden en make-up. Moeder en dochter gaan volgens de laatste mode gekleed en zijn er trots op niet als Turkse vrouwen herkend te worden. Dit gezin heeft geen familiebanden meer met Turkije. Men is sterk gericht op welvaart - althans op het maken van een welvarende indruk - en op goede manieren. Die welvaart is vooral van belang in de Turkse kring, de goede manieren worden vooral met het oog op de Nederlandse samenleving van belang gevonden. Het gezin wil hoe dan ook geen voeding geven aan negatieve etnische stereotypering. De sociale contacten zijn hoofdzakelijk beperkt tot andere Turken in Nederland, Turken met een stadsachtergrond wel te verstaan. De moeder heeft voor twee dingen speciale belangstelling: het Turkse gezelschapsspel 'Okey', en het opzetten van een eigen zaak.

Het gezin Platteland wordt gekenmerkt door een uiterst sobere levensstijl. Dit gezin is in verhouding tot gezin Stad sterker georiënteerd op Turkse waarden en normen. Dit blijkt uit het feit dat er ramazan gehouden wordt en dat de vader regelmatig de moskee bezoekt. Ook in de kleding blijkt dit. Er wordt zorgvuldig met geld omgesprongen en zoveel mogelijk gespaard om grotere gezinsuitgaven te kunnen doen en om eens in de twee jaar met vakantie naar Turkije te kunnen. De moeder geeft de toon aan in dit gezin, de vader is vrij vaak weg. De oudste dochter Ayla verricht veel huishoudelijke taken. In dit gezin is men kritisch en afstandelijk ten aanzien van andere Turken. Met zorg worden enkele Turkse gezinnen uit de buurt gekozen voor intensiever contact. De moeder maakt dankbaar gebruik van de aanwezigheid van de Nederlandse onderzoeker om meer te weten te komen over de gewoonten en opvattingen in Nederland. Al is dit gezin van oorsprong traditioneel, men staat wel open voor verandering.

Materiaalanalyse

In de beurtenanalyse is beschreven hoe de sprekerswisselingen in het verzamelde gespreksmateriaal tot stand komen: elke gespreksbeurt (dat wil zeggen: dat wat iemand zegt tussen twee momenten van zwijgen in, waarbij een pauze van twee seconden of langer als 'zwijgen' is opgevat) is beschreven in relatie met de voorafgaande en de volgende conversatie. Daarbij zijn beurtwisselingspatronen gehanteerd. Figuur 1 beeldt zo'n beurtwisselingspatroon uit.

Figuur 1: Voorbeeld van een beurtwisselingspatroon

- S = spreker van het beurtwisselingspatroon
- V = spreker van de voorafgaande beurt
- G = geadresseerde van de voorafgaande beurt
- = gelukke uiting
- = mislukte uiting
- = de beurt bevat een vraag

De diverse beurtwisselingspatronen zijn geordend onder een aantal communicatieve noemers. De onderbrekingspogingen en de gelijktijdige starts waarbij de ene gegadigde zijn gespreksbijdrage doorzet ten koste van de andere zijn bijvoorbeeld onder de noemer 'concurrentie' samengebracht en geïnterpreteerd als uitdrukking van machtsprocessen, het stellen van vragen is als 'sturend' opgevat omdat de voortzetting van de interactie daarmee gereguleerd wordt, de vragen om aandacht en toestemming om te spreken zijn onder de noemer 'afhankelijkheid' gerangschikt en de verschillende soorten luistersignalen zijn als 'luisteractiviteit' opgevat. De linguïstische verschijnselen worden zo in verband gebracht met achterliggende sociale verhoudingen: de details van het alledaagse taalgebruik worden van betekenis geacht voor de vorming en inrichting van sociale relaties (Thorne en Henley 1975).

De resultaten van de beurtenanalyse zijn gekwantificeerd. Om te onderzoeken in hoeverre eventuele verschillen in het verbale gedrag van de gezinnen casu quo de individuele interactiedeelnemers aan toeval geweten kunnen worden, is bij de analyse van de concurrentie een t-toets gebruikt; bij de overige analyses is een chi-kwadraattoets toegepast.

De betrouwbaarheid van de beurtenanalyse is onderzocht. Bij de interobserver-betrouwbaarheid werd voor het overgrote deel van de variabelen een Kappawaarde tussen .60 en .80 gemeten. In de literatuur worden de waarden in dit gebied geëvalueerd met de kwalificatie 'substantial' (Landis en Koch 1977). Bij de intra-observerbetrouwbaarheid werden Kappawaarden tussen .80 en .99 gevonden. De waarden in dit gebied worden geëvalueerd met 'almost perfect'.

De notie 'directief' vormt het uitgangspunt van de *directievenanalyse*. Een 'directief' is hier gedefinieerd als een poging om het nonverbale gedrag van de geadresseerde te sturen. Als de spreker bijvoorbeeld wil dat de geadresseerde de deur dicht doet, kan hij kiezen uit een aantal alternatieve typen:

- type 1 Doe de deur dicht.
- type 2 Ik verzoek je de deur dicht te doen.
- type 3 Wil je de deur dichtdoen?
- type 4 Kun je de deur dichtdoen?
- type 5 Je moet de deur dichtdoen.
- type 6 Ben je in de kerk geboren?
- type 7 Het tocht hier.

In deze formuleringen worden telkens andere elementen uit het betekenisdoorn van een directief verwoord. In het eerste voorbeeld *Doe de deur dicht* wordt de handeling (=de deur dichtdoen) genoemd. De handelende persoon (=jij) is geïmpliceerd in de imperatieve vorm. Dat het om een directief gaat, is conventioneel uitgedrukt in de imperatief. In het tweede voorbeeld *Ik verzoek je de deur dicht te doen* zijn de betekenselementen 'jij' en 'deur dichtdoen' uitgedrukt. Verder wordt er expliciet gezegd dat het om een verzoek gaat. In de formulering *Wil je de deur dichtdoen?* worden de handeling en de handelende persoon genoemd, maar er is misverstand mogelijk met betrekking tot het directieve betekenisaspect van de formulering: de geadresseerde kan hem opvatten als louter een vraag over zijn bereidheid en verder geen handeling ondernemen. In de formulering *Je moet de deur dichtdoen* worden de handelende persoon en de handeling ook verwoord, maar dit keer ingebed in een uitspraak over de noodzaak of de plicht. En met de formulering *Ben je in de kerk geboren?* worden noch de handelende persoon, noch de handeling, noch het directieve karakter van de uiting verwoord, zodat in deze formulering de relatie tussen wat gezegd wordt en wat bedoeld wordt relatief indirect is. Dat geldt ook voor *Het tocht hier*. Ook hier wordt iets anders voor formulering uitgekoren dan de handeling, de handelende persoon of het directieve karakter.

De indirecte typen (6 en 7 hierboven) kunnen inhoudelijk heel divers zijn. In deze formuleringen is een onderverdeling wat betreft 'thema' gemaakt: wat voor soort reden of conditie roert de spreker aan om de geadresseerde tot de gewenste handeling te brengen? De spreker kan bijvoorbeeld wijzen op zijn eigen

gevoelens (Ik heb het koud), een sanctie (Moet ik opstaan?) of een algemene regel (Deuren horen dicht).

De verschillende typen en thema's zijn onder algemenere noemers geplaatst die ontleend zijn aan de discussie over de mogelijke oorzaken en achtergronden van de sociale ongelijkheid (Bernstein 1973). Die noemers zijn 'directheid', 'explicietheid' en 'oriëntatie'. Er zijn drie gradaties qua 'directheid'. De typen 1 en 2 hierboven worden allebei opgevat als direct. De typen 3, 4 en 5 worden opgevat als ingebed: de gevraagde handeling wordt wel genoemd, maar ingebed in een bepaald kader. De typen 6 en 7 worden opgevat als indirect. Qua explicietheid zijn er twee gradaties. De typen waarin de gevraagde handeling wordt verwoord zijn expliciet, alsmede twee thema's die sterk situatiegebonden, en daardoor situationeel expliciet zijn (de zogenaamde 'constatering over gedrag' en de 'aansprektermen'). De overige typen zijn als impliciet opgevat. In de notie 'oriëntatie' zijn vijf onderscheidingen aangebracht. Formuleringen met 'kun je' en 'wil je' geven allebei blijk van een oriëntatie op persoonlijke overwegingen van de geadresseerde. De hint *Ik heb het koud* is een voorbeeld van een oriëntatie op persoonlijke overwegingen van de spreker. Bij de typen 'je moet..' en 'je mag..' is sprake van een oriëntatie op rechten, plichten en sancties. Deuren horen dicht is een voorbeeld van een oriëntatie op algemeenheden. Tenslotte is binnen de notie 'oriëntatie' de restcategorie 'geen oriëntatie' gebruikt.

Resultaten

Beurtenanalyse. De netwerken van de betrokkenheid geven een eerste, globaal inzicht in de positie die de diverse interactiedeelnemers in hun gezin innemen: ze geven weer wie tegen wie spreekt. Deze – naar kwaliteit van de gespreksbijdrage niet onderscheiden – gegevens zijn van belang voor de vraag wie binnen het gezin een belangrijke en wie een meer marginale positie inneemt. Ze vormen een randvoorwaarde voor de interpretatie van de overige analyses, waarin aan de orde komt wie met welke middelen aan het gesprek deelneemt.

Tabel 1 geeft het netwerk van de betrokkenheid van het gezin Platteland; tabel 2 geeft hetzelfde netwerk van het gezin Stad. De gegevens van de Turkse gezinnen worden onderling vergeleken. Verder vindt vergelijking plaats met Nederlandse gezinnen. Daarbij gaat het om twee Nederlandse gezinnen die qua sociale klasse sterk verschillen: het gezin van een fabrieksdirecteur en het gezin van een schoonmaker. Deze gezinnen worden in het vervolg gezin Hoog en gezin Laag genoemd; naar de kleuters uit deze gezinnen wordt verwezen met Wientje Hoog en Mieke Laag.

Het hoofdtotaal in het gezin Platteland is 4302; dat in het gezin stad 4799. In dit opzicht verschillen de Turkse gezinnen van met name het Nederlandse gezin Hoog: daar vonden we in een ongeveer gelijke opnametijd 6711 beurten. Het

Nederlandse gezin Laag scoorde met 5438 beurten iets boven het gemiddelde van de vier gezinnen. Hoewel de materiaalselectie in de Turkse en de Nederlandse gezinnen niet op volledig vergelijkbare wijze heeft plaatsgevonden, zouden deze gegevens toch als een eerste aanwijzing gezien kunnen worden voor de veronderstelling dat men in het gezin Hoog meer verbaliserend met elkaar omgaat dan in de andere drie gezinnen.

Tabel 1: Het netwerk van de betrokkenheid in het gezin Platteland

	Geadresseerde								Totaal	S/G
	moeder	vader	Ayla	Sadik	Turkan	Aziz	observator	overigen onbekend		
Spreker										
moeder		120 8,3	257 17,7	125 8,6	160 11,0	237 16,3	270 18,6	183 19,4	1452 33,8	1,4
vader	98 27,2		12 3,3	17 4,7	15 4,2	87 24,2	40 11,1	81 25,3	360 8,4	1,3
Ayla	219 37,1	14 2,4		34 5,8	44 7,4	45 7,6	148 25,0	87 14,7	591 13,7	1,3
Sadik	89 29,2	13 4,3	36 11,8		29 9,5	20 6,6	55 18,0	63 20,6	305 7,1	1,1
Turkan	196 37,3	11 2,1	50 9,5	46 8,8		47 9,0	72 13,7	103 19,7	525 12,2	1,5
Aziz	221 39,3	85 15,1	28 5,0	16 2,8	53 9,4		25 4,4	135 24,0	563 13,1	1,2
observator	175 39,9	30 6,8	80 18,2	35 8,0	50 11,4	13 3,0		56 12,7	439 10,2	0,7
overigen onbekend	12 21,1	1 1,8	4 7,0	1 1,8	5 8,8	17 29,8	2 3,5	25 43,9	57 1,5	0,1
Totaal	1010 23,5	274 6,4	467 10,9	274 6,4	356 8,3	466 10,8	612 14,2	843 19,6	4302 100,0	1,0

S/G in de rechterkolom van de tabel drukt de verhouding tussen het spreken en het toegesproken worden uit. Moeder spreekt bv. in vergelijking met haar toegesproken worden 1,4 keer zoveel. In het linkerdeel van de tabel zijn de aantallen weergegeven, alsmede de percentages ten opzichte van het horizontale. Moeder richt bv. 237 beurten tot Aziz en dat is 16,3% van haar beurtentotaal. De kolom met het totaal van de verschillende sprekers bevat ruwe aantallen en percentages ten opzichte van het verticale. Daarin is bv. te lezen dat moeder 33,8% van het beurtentotaal in dit gezin voor haar rekening neemt.

In het gezin Platteland neemt de moeder met 33,8% van de spreekbeurten een zeer centrale plaats in. In het gezin Stad heeft de kleuter Nida met 23,8% een centrale plaats, samen met haar moeder (21,0%). De positie van moeder Platteland in haar gezin is centraler dan die van moeder Stad: moeder Platteland is als spreker of als geadresseerde bij 57,3% van de beurten betrokken, terwijl dit ge-

tal voor moeder Stad maar 41,8% bedraagt. In beide Nederlandse gezinnen namen de moeders een centrale plaats in in het netwerk van de betrokkenheid (ongeveer 34% van de spreekbeurten).

De Turkse vaders zijn niet erg actief in het gezinsleven: zij nemen resp 8,4% en 10,0% van het beurtentotaal voor hun rekening. Dit wordt voor een deel veroorzaakt doordat ze zo vaak afwezig zijn. Als we in beide gezinnen die periodes onder de loupe nemen waarin de vaders thuis zijn, is moeder Platteland actiever dan vader Platteland (32,7% vs. 20,2%); in het stadsgezin is de betrokkenheid van de beide ouders gelijk (21,0% en 20,0%). In beide Nederlandse gezinnen was de betrokkenheid van de vaders in het gezinsleven – als ze thuis waren – half zo groot als die van de moeders.

Tabel 2: Het netwerk van de betrokkenheid in het gezin Stad

		Geadresseerde						Totaal	S/G	
		moeder	vader	Gülin	Feza	Nida	observator			overigen onbekend
Spreker										
moeder			78 7,7	156 15,4	192 19,0	332 32,9	114 11,3	138 13,7	1010 21,0	1,0
vader	93 19,5			59 12,3	95 19,9	76 15,9	74 15,5	81 16,9	478 10,0	1,3
Gülin	190 35,9	72 13,6			74 14,0	23 4,3	88 16,6	82 15,5	529 11,0	1,4
Feza	204 27,5	73 9,8	68 9,2			126 17,0	145 19,5	126 17,0	742 15,5	1,2
Nida	378 33,2	79 6,9	25 2,2	179 15,7			225 19,7	254 22,3	1140 23,8	1,4
observator	96 16,1	54 9,0	66 111,1	97 16,2	193 32,3			91 15,2	597 12,4	0,9
overigen/ onbekend	35 11,6		14 4,7	1 0,3	59 19,6	13 4,3	179 59,5	301 6,3		0,5
Totaal	996 20,8	356 7,4	388 8,1	638 13,3	809 16,9	659 13,7	853 19,8	4799 100,0		1,0

De toelichting is analoog aan die van tabel 1.

Voor het gezin Platteland is het verder interessant de rol van de taalkeuze in relatie tot de betrokkenheid te bestuderen: in dit gezin immers voelen de ouders zich ongemakkelijk in het Nederlands, terwijl de kinderen steeds meer het Nederlands prefereren (zie Huls en van de Mond nog te verschijnen). De vraag is dus of vader Platteland in het Turkstalige betrokkenheidsnetwerk meer van zich doet spreken dan in het niet naar taal onderscheiden betrokkenheidsnetwerk.

Dat blijkt inderdaad het geval te zijn: onder deze omstandigheden neemt hij 25,3% van het beurtentotaal voor zijn rekening. Maar ook nu doet hij duidelijk onder voor zijn vrouw, die een spreekfrequentie van 38,9% heeft ($p < .001$).

Terwijl in de literatuur over migrantengezinnen (b.v. Eppink 1981, Schrader, Nikles en Griese 1979, Van Esch 1982) de suggestie gewekt wordt dat de stem van de Turkse vader een machtige is (de Turkse cultuur zou immers gekenmerkt worden door mannelijke autoriteit en met name in rurale gebieden zouden vrouwen veel werk doen en weinig zeggenschap hebben), wijzen onze gegevens voorlopig in een andere richting: in het gezin Platteland heeft moeder de touwtjes in handen en in het gezin Stad is er meer sprake van een gelijkwaardige positie van de vader en de moeder. Deze interpretatie van de gegevens is hier nog met nadruk voorlopig, omdat we het over 'spreekfrequentie' hebben en nog geen rekening houden met de aard van de gespreksbijdragen. Het zal echter blijken dat geen van de hierna te behandelen analyses erop duidt dat de vaders het Turkse gezinsleven domineren. De oudste dochters Ayla en Gülin nemen binnen hun gezin een vergelijkbare positie in.

De betrokkenheid van beide kleuters in de gezinsinteractie is in vergelijking met die van de andere kinderen binnen hun gezin groot. Dit geldt met name voor Nida Stad. In dit opzicht lijken de Turkse kleuters op de Nederlandse kleuter uit het hoog milieu, en onderscheidt de Nederlandse kleuter uit het lage milieu zich: zij speelde veel op straat en was slechts marginaal betrokken in het gezinsleven. Beide Turkse kleuters richten zich, evenals de Nederlandse kleuter uit het hoge milieu, vaak tot hun moeder (tussen de 30 en 40 % van hun gespreksbijdragen zijn tot hun moeder gericht). De kleuter uit het lage milieu scoorde ook in dit opzicht veel lager (18,8%). Moeder Platteland richt zich het meest tot Ayla, met de kleuter Aziz op een goede tweede plaats. Moeder Stad richt zich uitzonderlijk veel tot Nida (32,9%). De moeder-kleuterinteractie in de Turkse gezinnen is dus intensief in termen van frequentie. De conclusie is dan ook dat het gezin als socialisatie-agens van belang is voor beide Turkse kleuters: zij brengen een groot deel van hun tijd thuis door en zijn dan intensief bij de conversatie betrokken.

In het gezin Platteland besteedt de vader, als hij thuis is, de meeste aandacht aan Aziz en het is opmerkelijk hoe weinig contact hij heeft met de andere kinderen. Mogelijk hangt dit samen met de migratie-achtergrond van het gezin: de oudere kinderen kenden hun vader voordat ze naar Nederland kwamen slechts van de tweejaarlijkse vakanties. De kleuter Aziz is vlak na zijn geboorte naar Nederland geëmigreerd en vader Platteland blijkt relatief veel contact met Aziz te hebben. In het gezin Stad verdeelt de vader zijn aandacht betrekkelijk gelijk over de gezinsleden.

In beide gezinnen nemen de onderzoekers gezien hun vrijwel permanente aanwezigheid een klein percentage van de beurten voor hun rekening. Dat was

ook de bedoeling: zij probeerden hun rol in het gezinsleven onopvallend te houden.

Tenslotte willen we nog kort stilstaan bij de score S/G: de verhouding tussen de betrokkenheid als spreker en als geadresseerde. Omdat de identificatie van de sprekers met grotere zekerheid kan plaatsvinden dan die van de geadresseerden, is als geadresseerde vaker 'onbekend' gescoord, zodat scores S/G bij de geïdentificeerde sprekers naar een waarde hoger dan 1,0 tenderen. Moeder Stad scoort echter in dit opzicht relatief laag, hetgeen erop duidt dat zij in verhouding tot de anderen weinig initiatief neemt.

De netwerken van de concurrentie hebben betrekking op die beurtwisselingen waarbij meer personen tegelijkertijd aan het woord proberen te komen en de gespreksbijdrage van de één ten koste van die van de ander gaat. Tabel 3 geeft het netwerk van de concurrentie in het plattelandsgezin weer. Tabel 4 bevat hetzelfde netwerk voor het stadsgezin.

In het gezin Platteland zijn 227 gevallen van concurrentie waargenomen; in het gezin Stad 178. Dat betekent dat resp. 10,6% en 7,4% van het beurtentotaal concurrerend is (zie kolom RC – rij totaal). Hoewel het gezin Platteland iets hoger scoort dan het gezin Stad, is het meest opmerkelijke van deze gegevens dat in beide Turkse gezinnen weinig geconcurrereerd wordt. Dit wordt duidelijk als we deze gegevens vergelijken met die van het gezin Hoog: daar werd een relatieve concurrentie van 18,1% gevonden (alle drie vergelijkingen leveren p-waarden < .001 op). De communicatie in het Nederlandse gezin uit laag milieu was ongeveer even weinig competitief als die in de Turkse gezinnen (9,0%). Het is niet zo dat de hoge score van het Nederlandse gezin Hoog door een of enkele interactiedeelnemers in dat gezin veroorzaakt wordt: de individuele interactiedeelnemers in gezin Hoog overtreffen de scores van de gezinsleden in de Turkse families en in gezin Laag verre.

In het gezin Platteland gedragen de kinderen zich iets competitiever dan de ouders. (zie RC) In het gezin Stad concurreren ouders en kinderen ongeveer evenveel.

In de kolom 'winstkans' van tabel 3 zien we dat moeder Platteland met 72,0% het hoogst scoort. De oudere kinderen hebben een lagere winstkans (+ 45%). De winstkans van kleuter Aziz is niet hoog (35,3%), maar die van vader Platteland is opmerkelijk laag: 25,9%.

In het gezin Stad heeft moeder een hoge winstkans, maar ook vader sluit met 65,7% veel concurrentiegevallen af met winst. Bij de kinderen lopen de winstkansen van oud naar jong af.

In beide Nederlandse gezinnen hadden de moeders een winstkans van ongeveer 70%, de vaders van 50%, de oudere kinderen wonnen ongeveer 40% en de kleuters waren met slechts 25% winst de grootste verliezers. Hoewel in deze gezinnen de aard van de gespreksonderwerpen van invloed leek op de winstkansen

Tabel 3: Het netwerk van de concurrentie in het gezin Platteland

	Verliezer								Totaal	W+V	RC	winstkans	
	moeder	vader	Ayla	Sadık	Türkan	Aziz	observator	overigen/ onbekend					
Winnaar													
moeder			12	29	10	12	25	6	1	95	132	9,1	72,0%
vader	3				2		1	1		7	27	7,5	25,9%
Ayla	12	2			3	4	2	2		25	66	11,2	37,9%
Sadık	7	2	3			1	7	2		22	47	15,4	46,8%
Türkan	5		4	5			8	5	2	29	56	10,7	51,8%
Aziz	5	3	1	2	8			4	1	24	68	12,1	35,3%
observator	5	1	4	3	2	1				16	36	8,2	44,4%
overigen/ onbekend									9	9	niet relevant		
Totaal	37	20	41	25	27	44	20	13	227	454	10,6	50,0%	

Aan de rechterzijde van de tabel in de kolom W+V staat het totaal als winnaar of verliezer weergegeven. Moeder is bv. bij 132 concurrentiegevallen betrokken. In de kolom RC staat de relatieve concurrentie, een percentage dat de verhouding uitdrukt tussen de betrokkenheid bij concurrentie en het beurtentotaal. Meest rechts staat de winstkans weergegeven: moeder wint 95 van de 132 concurrentiegevallen en dat is 72,0%. Het linkerdeel van de tabel laat zien hoe frekwent (in absolute aantallen) de verschillende personen binnen een gezin met elkaar concurreren. Moeder wint bv. 12 keer van vader, vader 3 keer van moeder.

Tabel 4: Het netwerk van de concurrentie in het gezin Stad

	Verliezer							Totaal	W+V	RC	winstkans	
	moeder	vader	Gülin	Feza	Nida	observator	overigen/ onbekend					
Winnaar												
moeder			4	5	12	27	5	5	58	74	7,3	78,4%
vader	4			3	6	6	1	1	21	32	6,7	65,7
Gülin	4	1			4	7	1	2	19	33	6,2	57,6
Feza	4	1	1			14	5		25	60	8,1	41,7
Nida	3	1	2	8			3	2	19	78	6,8	24,4
observator	1	4	1	4	4				14	29	4,9	48,3
overigen/ onbekend				2	1	1		18	22	niet relevant		
Totaal	16	11	14	35	59	15	28	178	356	7,4	50,0%	

De toelichting is analoog aan die van tabel 3.

van de vaders, was de algemene conclusie toch dat de moeders een centrale rol spelen in de interactie en van ieder gezinslid vaker winnen dan dat ze ervan verliezen.

In de Turkse gezinnen liggen de verhoudingen iets anders. In het plattelandsgezin is de rol van de moeder vergelijkbaar met die van de Nederlandse moeders; de vader blijft ver bij haar achter. De slechte concurrentiepositie van vader Platteland kan niet aan de taal toegeschreven worden: ook in het Turkstalige netwerk is zijn winstkans laag (27,2%). In het stadsgezin nemen vader en moeder (als we afzien van de concurrentie met de observator) een even centrale plaats in. In geen van beide Turkse gezinnen is er sprake van mannelijk dominantie of patriarchale verhoudingen. Het gezin Platteland is het domein van de moeder. Voor het gezin Stad geldt dit niet. Overigens kunnen we niet uitsluiten dat deze macht van de moeders een gedelegeerde macht is: de vaders bepalen wellicht uiteindelijk toch binnen welke grenzen de moeders mogen reguleren. Op dit punt komen we in de discussie nog terug.

Tot slot willen we nog even stilstaan bij de concurrentie-ervaring van de Turkse kleuters. Deze lijkt sterk op die van Mieke Laag en vormt een schril contrast met die van Wientje Hoog. Wientje Hoog is bij 320 concurrentiegevallen betrokken; Aziz Platteland bij 68, Nida Stad bij 78 en Mieke Laag bij 57. Hoewel alle vier kleuters veel verliezen, wint Wientje Hoog in gezinsinteractie 88 keer; de andere kleuters winnen respectievelijk 24, 19 en 14 keer. Wientje Hoog doet actief mee aan een gezinsinteractie die qua concurrentie spannender is dan die van de andere drie kleuters. Zij leert zich in vergelijking met de anderen meer weren op conversationeel vlak. De analyse van de *sturing* (zie voor de volledige netwerken Huls 1989) bevestigt het al eerder naar voren gekomen beeld van moeder Platteland: zij is relatief initiatiefrijk. Binnen het gezin Platteland vormt de kleuter Aziz het andere uiterste: hij vraagt weinig en aan hem wordt veel gevraagd. Ook vader Platteland ontvangt veel vragen. Het is opmerkelijk dat vader Platteland de oudere kinderen overslaat en via vragen contact zoekt met Aziz. De scores van de andere gezinsleden fluctueren tussen de hier genoemde uitersten en vertonen geen duidelijk (door b.v. leeftijd of sekse bepaald) hiërarchisch patroon.

Moeder Stad laat de mogelijkheid om via *sturing* invloed uit te oefenen in haar gezin ongebruikt. Toetsing van de beurtenrepertoires van de vier moeders laat zien dat moeder Platteland en moeder Hoog onderling gelijk zijn, en allebei verschillen van de eveneens onderling gelijke moeder Stad en moeder Laag ($p < .001$).

Moeder Platteland toont zich door middel van vragen geïnteresseerd in anderen en in haar omgeving. Zij stimuleert de voortzetting van het gesprek en komt als initiatiefrijk naar voren, terwijl moeder Stad qua initiatief duidelijk achterblijft (zie tabel 5). Omdat de moeders de interactionele omgeving van de kleu-

ters vormen en hun stempel drukken op de linguïstische ervaringen van de kleuters aan de start van hun schoolloopbaan, werken we hierna hun rol in de opbouw van gesprekken wat meer uit.

Tabel 5: De reacties van de moeders op vragen (percentages)

	Reactie	Geen reactie	Oninterpreteerbaar	Totaal
Moeder Platteland	81,7	15,3	3,0	100
Moeder Stad	67,0	30,4	2,6	100

In tabel 6 is de kwaliteit van de antwoorden van de moeders weergegeven: zij kunnen een vraag 'minimaal' of 'uitgebreid' beantwoorden. Van een minimaal antwoord is sprake wanneer alleen de informatie die in de vraag open was, ingevuld wordt. Bij een uitgebreid antwoord wordt informatie gegeven die meer presupposities bevat dan de vraag en zijn de aanknopingspunten voor gespreksvoortzetting groter.

Wanneer de moeders gevraagd worden het woord te nemen, gebruikt moeder Platteland dit vaker als een gelegenheid om een gesprek aan te knopen. Een groot deel van de antwoorden van moeder Platteland bevat informatie die de alternatieven die in de vraag gesuggereerd of verondersteld worden overstijgt. Moeder Stad geeft daarentegen in hoofdzaak minimale antwoorden. De antwoorden van moeder Platteland bieden meer keuzemogelijkheden voor de voortzetting van een gesprek dan die van moeder Stad.

Op grond van de gegevens in tabel 5 en 6 stellen we voor aan de luistersignalen van moeder Stad geen al te stimulerende en animerende rol toe te kennen: ze worden door haar wel gebruikt, maar niet in combinatie met een belangstelling voor een uitvoeriger gesprek. De luistersignalen zijn door hun minimale lengte en door hun gebrek aan propositionele inhoud bij uitstek geschikt voor dergelijk 'oneigenlijk' gebruik.

Tabel 6: De kwaliteit van de antwoorden van de moeders (percentages)

	minimaal	uitgebreid	oninterpreteerbaar	Totaal
moeder Platteland	39,8	46,8	13,5	100
moeder Stad	55,9	28,5	15,6	100

Dit 'oneigenlijke' gebruik deed zich overigens alleen in dit gezin voor.

In tabel 7 wordt een overzicht gegeven van de frequentie van zogenaamde *topic talk* (d.w.z. gesprekken rondom wat meer omliggende onderwerpen) in de gezinnen. Ook is de *topic talk* in het actieve repertoire van de moeders en het passieve repertoire van de kleuters weergegeven.

Tabel 7: De opbouw van het verbale repertoire van de gezinnen, de moeders en de kleuters wat betreft topic talk

	Topic talk		Totaal
	ja	nee	
gezin Platteland	29,8	70,2	100,0
moeder als spreker	29,8	70,2	100,0
kleuter als geadresseerde	21,3	78,7	100,0
gezin Stad	8,8	91,2	100,0
moeder als spreker	8,9	91,1	100,0
kleuter als geadresseerde	4,3	95,7	100,0

Strikt genomen mogen we niet concluderen dat het verbale gedrag van de moeders effect heeft, maar de cijfers in tabel 7 suggereren een dergelijk effect wel. In het gezin Platteland vindt veel meer *topic talk* plaats dan in het gezin Stad ($p < .001$). De scores van de moeders zijn ongeveer gelijk aan het gezinsgemiddelde. De kleuters zijn wat minder bij *topic talk* betrokken, maar dat neemt niet weg dat 21,3% van de tot Aziz Platteland gerichte beurten tot *topic talk* behoort, terwijl dit getal voor Nida Stad 'maar' 4,3% bedraagt.

Directievanalyse. De belangrijkste conclusies die op basis van de opgestelde directieve netwerken (zie Huls 1989) getrokken zijn, luiden als volgt:

1. De gezinnen Platteland, Stad en Laag zijn gelijk wat betreft hun in verhouding tot het spreken hoge directiviteit. Ze verschillen hierin van het gezin Hoog ($p < .001$).

2. In de vier gezinnen vinden rolverhoudingen hun neerslag in de directiviteit: ouders, en met name moeders, geven directieven; kinderen, en met name de jongere, ontvangen ze.

3. In beide Turkse gezinnen neemt de moeder-kleuterdiade de zwaarste plaats in in het netwerk. De moeders zijn voor de kleuters het belangrijkste als socialiserende omgeving.

4. Bij de kinderen onderling is in de Turkse gezinnen geen hiërarchie naar leeftijd gevonden. Bij de Nederlandse kinderen was die er wel. Door middel van de bovenstaande punten is het directieve aspect van de gedragsregulering echter nog niet voldoende belicht. Hieronder wordt meer in detail ingegaan op de formuleringen die gekozen worden bij het geven van een directief. We concentreren ons daarbij op de gegevens van de gezinnen als geheel en op het directieve repertoire van de moeders. Sommige directieve types zijn opmerkelijk afwezig in het materiaal van de Turkse gezinnen: het zogenaamde performatieve type ("Ik verzoek/vraag enz. je.."), het type "Ik wil dat je .." en het type "het is nodig dat.." Hoewel deze typen tot de formele mogelijkheden van de taal behoren, zijn ze in ons onderzoeksmateriaal niet vertegenwoordigd. Verder is de frequentie van alle ingebedde typen (bijvoorbeeld 'kun je' en 'je moet') niet erg

hoog. Kennelijk zijn de typen waarnaar veel aandacht uitgaat in de linguïstische pragmatiek niet erg frequent in deze natuurlijke gezinsinteractie.

De imperatief en de hint zijn veruit de meest frequente typen in het Turkse onderzoeksmateriaal (in gezin Platteland is 45,1% van de directieven een imperatief en 34,5% een hint; voor gezin Stad bedragen deze cijfers resp. 44,8% en 31,1%). Uit onderzoek van Mitchell-Kernan en Kernan (1977) is bekend dat deze middelen bij uitstek gebruikt worden in vertrouwelijke en gelijkwaardige relaties. Het aandeel van de imperatieven in het Turkse onderzoeksmateriaal is echter, in vergelijking met het Nederlandse, hoog ($p < .001$).

De directieve repertoires van de Turkse gezinnen en de moeders zijn qua gebruikte typen in grote lijnen gelijk. Qua thema verschillen de repertoires van de Turkse gezinnen en de moeders ook nauwelijks: telkens vormen de 'aanspreekterm/uitroep' en de 'constatering over gedrag' de meest prominente thema's. Het is de vraag hoe deze Turkse gegevens zich verhouden tot de Nederlandse uit het gezin Hoog en het gezin Laag. De Turkse gezinnen zijn in vergelijking met de Nederlandse gezinnen directer. Moeder Laags repertoire is het minst direct. De ingebodde formuleringen zijn met name in het gezin Hoog frequent, maar ook de repertoires van het gezin Laag overtreffen die van de Turkse gezinnen op dit punt. Wat betreft indirectheid scoort moeder Laag, en daardoor ook het gezin Laag, hoog. De overige repertoires doen op dit punt niet veel voor elkaar onder. Wat betreft explicietheid scoren de Turkse gezinnen en moeders relatief hoog. Kennelijk weegt hun weinig frequente gebruik van de ingebodde typen niet op tegen het frequente gebruik van de imperatieven en de situationeel expliciete hints. In de Turkse gezinnen wordt relatief weinig voor een oriëntatie gekozen (de onderling gelijke Turkse gezinnen verschillen van de Nederlandse: aan de persoon van de spreker of de geadresseerde ontleende persoonlijke overwegingen spelen nauwelijks een rol in de gedragsregulering. Ook rechten, plichten en sancties worden relatief weinig verwoord. Als er op dit punt een stereotiepe opvatting van Turken bestaat, dan wordt deze door de onderzoeksresultaten weersproken. In zogenaamde algemene formuleringen onderscheidt het gezin Platteland zich van de andere drie gezinnen: deze oriëntatie is hier relatief frequent. De directieve stijl in de Turkse gezinnen kunnen we nu als volgt karakteriseren:

- 1 direct, en met name imperatief;
- 2 ingebodde vormen zijn weinig frequent;
- 3 situationeel expliciet;
- 4 niet georiënteerd op rechten, plichten en sancties.

Samenvatting van de resultaten

Samenvattend kunnen we nu het gezinsklimaat waarin de Turkse kleuters op-

groeien als volgt schetsen. Aziz Platteland groeit op in een gezin waarin de moeder in de onderzochte opzichten de leiding heeft. Vader Platteland speelt in het gezinsleven slechts een marginale rol. Op dit punt is een samenhang gesuggereerd met de migratie-achtergrond van het gezin. De communicatieve verhoudingen van de kinderen onderling vertonen geen duidelijke (op leeftijd of sekse gebaseerde) hiërarchieën.

Wat betreft concurrentie is het in het gezin Platteland betrekkelijk rustig. Meestal is er voldoende gelegenheid om zijn zegje te doen zonder concurrentie. Als er geconcurrereerd wordt, zijn moeder Plattelands kansen om te winnen het grootst. De kleuter Aziz krijgt met name in concurrentie met zijn moeder weinig kans.

Moeder Platteland neemt veel initiatief om een gesprek op gang te brengen door middel van het stellen van vragen. Zij toont zich geïnteresseerd in haar gesprekspartner en haar omgeving. Door het geven van uitgebreide antwoorden creëert ze keuzemogelijkheden voor de verdere voortzetting van het gesprek.

De directieve stijl van het gezin waarin Aziz opgroeit, is bij uitstek imperatief. De grammaticaal meestal complexere, ingebedde vormen zijn vrijwel afwezig. Het scala aan mogelijkheden om een directief te formuleren wordt niet volledig en afwisselend gebruikt. Het formuleren van rechten, plichten en sancties is niet frequent. De directieven worden meestal vrij snel opgevolgd, althans er worden geen woorden meer aan vuil gemaakt.

Het gezinsklimaat waarin Nida Stad opgroeit, lijkt voor een deel op dat van Aziz Platteland, maar er zijn ook verschillen. Haar vader is duidelijk betrokken bij het gezinsleven, en al staat moeder in de meeste van de onderzochte opzichten centraal, als vader aanwezig is, benadert hij haar positie. Bij de kinderen onderling vinden we in een aantal gevallen door leeftijd bepaalde hiërarchieën, in een aantal gevallen ook niet.

Net als in het gezin Platteland wordt ook in het gezin Stad weinig geconcurrereerd. De winstkansen vertonen een duidelijke hiërarchie met bovenaan moeder, gevolgd door vader, en dan van oud naar jong de kinderen. Nida Stad heeft weinig ervaring in het winnen van concurrentiegevallen. Moeder Stad laat de mogelijkheid om via het stellen van vragen invloed uit te oefenen op haar gezin vaak ongebruikt. Haar initiatief is in dit opzicht beperkt: de andere gezinsleden stellen haar meer vragen dan omgekeerd. Deze vragen negeert ze meermalen, of ze geeft een minimaal antwoord. Gesprekken rondom meer omliggende onderwerpen komen dan ook weinig tot stand. Moeder Stad is niet de motor van het gesprek en het aanknopen en ontwikkelen van een gesprek komt in dit gezin meer op de andere gezinsleden neer.

De directieve stijl van het gezin Stad is imperatief en direct. Moeder Stad gebruikt ook veel 'aanspreektermen en/of uitroepen' zonder verdere specificatie van de gevraagde handeling. De ingebedde typen zijn weinig frequent. De stijl

wordt over het geheel genomen niet gekenmerkt door een zich beroepen op rechten, plichten en sancties. De directieven worden nogal eens niet snel opgevolgd, en er ontwikkelen zich ellenlange sequenties die veel herhalingen bevatten.

In een aantal opzichten lijken de twee Turkse gezinnen op elkaar: in beide gezinnen neemt de moeder een belangrijke positie in in het gezinsleven en is er geen sprake van 'patriarchale autoriteit' of 'mannelijke dominantie', in beide gezinnen wordt weinig geconcurrerd om aan het woord te komen en er wordt een directe en imperatieve stijl gehanteerd. Een duidelijk verschil is er echter ook: moeder Stad vult haar centrale rol niet in als het gaat om de ontwikkeling van een gesprek.

Discussie: Turkse gezinnen als startpunt voor een schoolloopbaan

Het feit dat we in geen van de beide gezinnen door de vader aangevoerde hiërarchieën vonden, en dat de hiërarchieën van de kinderen onderling ook geen steevast gegeven waren, is, in het licht van wat er uit de literatuur bekend is over hiërarchisering in Turkse gezinnen onverwacht. Immers: in discussies over de geringe onderwijskansen van Turkse migrantenkinderen in West-Europa wordt gesteld dat Turkse kinderen weinig mogelijkheid hebben om zich als autonoom en verantwoordelijk individu te ontwikkelen doordat binnen hun gezin zo'n groot belang gehecht wordt aan autoritaire verhoudingen (Neumann 1980, Schrader, Nikles en Griese 1979).

Ook de Turkse gezinssociologie geeft voeding aan de opvatting dat Turkse gezinnen hiërarchische netwerken van mannelijke autoriteit zijn: een duidelijke roldifferentiatie, grote machtsongelijkheid tussen ouders en kinderen, superioriteit van mannelijke aan vrouwelijke gezinsleden, en een onomstotelijke autoriteit van de vader zijn sleutelwoorden in de beschrijvingen van vooral de gezinnen op het platteland en de gezinnen in de stad met een lager inkomen (Fisek 1982, Kiray 1976b, Levine 1982). De beslissingen in Turkse gezinnen worden overwegend door de man genomen (Kagitçibasi en Kansu 1977, Kagitçibasi 1982b, Timur 1978).

Er zijn verschillende verklaringen mogelijk voor de discrepantie tussen onze bevindingen en de opvattingen in de literatuur. De eerste is dat onze benadering van hiërarchische verhoudingen in het gezin betrekking heeft op een andere realiteit dan die van de boven aangehaalde onderzoeken. Immers: wij zochten naar de werking van machtsprocessen in micro-aspecten van het verbale gedrag, terwijl de aangehaalde onderzoeken vaak gebaseerd zijn op rapporteringen over de uitkomst van macht. Het Turkse gezinssociologische onderzoek bijvoorbeeld wordt overwegend uitgevoerd in aansluiting bij het dominante paradigma in het

Amerikaanse en West-Europese onderzoek naar macht in gezinnen, en dat houdt in dat *decision-making outcome* een belangrijke indicator van macht is. In ons onderzoek hebben we echter, behalve observationele gegevens van het verbale gedrag, ook rapporteringen over het nemen van beslissingen verzameld. Op de vraag "Wie heeft het meest te zeggen binnen het gezin?" antwoordde moeder Stad dat zij en haar man alle beslissingen samen namen. Ze doelde daarbij op beslissingen die het huiselijke leven en de socialisatie van de kinderen betroffen. Moeder Platteland daarentegen antwoordde dat haar man het gezin aan zijn lot overliet. De gerapporteerde gegevens over macht zijn dus consistent met de geobserveerde, zodat de waarschijnlijkheid van deze eerste verklaring gereduceerd wordt. Op de tweede plaats zou men kunnen bedenken dat de Turkse gezinnen die in dit onderzoek betrokken zijn 'atypisch' zijn. Hoewel we in ons kleinschalig observatieonderzoek deze mogelijkheid statistisch niet kunnen uitsluiten, vonden we geen tekenen die erop duiden dat deze gedachte juist is. Beide gezinnen behoren tot veel voorkomende typen Turkse migrantengezinnen, en ze onderscheiden zich, voor zover wij – de Turkse medewerkster inbegrepen – konden waarnemen, niet van de gezinnen in hun sociale omgeving. Verder kwam uit een vragenlijstonderzoek dat we in aansluiting bij de directievenanalyse uitvoerden en waaraan 21 Turkse moeders in Nederland deelnamen, naar voren dat de moeders uit het observatie-onderzoek zich niet onderscheiden van de andere moeders (Huls 1989).

Een derde mogelijkheid tenslotte is dat uit het hier boven aangehaalde onderzoek een te globaal en te statisch beeld gedistilleerd is van de sterk veranderende verhoudingen in Turkse gezinnen, en met name van die in migrantengezinnen. Volgens een grootschalig onderzoek van Timur (1978) is 60% van de gezinnen in Turkije nucleair; 19% is van het type *patriarchaal extended*. Dit laatste type is op het platteland relatief frequent, maar niet onder alle lagen van de bevolking: alleen de bezittende klasse kan zich een grootfamilie veroorloven. De Turkse gezinnen die naar Nederland migreren, hebben dus voor het grootste deel geen patriarchale traditie – in de zin van een pater familias die de leiding geeft aan zijn zonen en hun vrouwen en kinderen – achter zich. Kiray (1976a) beschrijft hoe het gezinsleven in Turkije aan het veranderen is: de vrouw is in toenemende mate de spil van het gezin. Ook Kagitçibasi (1982a) schrijft dat de Turkse gezinsverhoudingen zich in een stroomversnelling bevinden en dat het moeilijk is een algemeen beeld te destilleren uit de kaleidiscopische verscheidenheid die zij waarneemt. Verder blijkt uit de literatuur dat migratie – zowel die binnen Turkije, als die naar West-Europa – zijn stempel drukt op de familieverbanden. Meestal vertrekt de man eerst en moet de vrouw het gezin alleen draaiende houden. Het nemen van beslissingen is dan haar taak en leidt tot relatief grote zelfstandigheid. Een verschijnsel dat vaak samengaat met migratie, en dat mogelijk ook in gezin Platteland speelt, is gezinsfragmentatie. Zoals al eer-

der naar voren is gekomen, kan het gebrek aan betrokkenheid van vader Platteland heel goed het resultaat zijn van zijn negen jaar durende afwezigheid van het gezin. Zijn afwezigheid kan geleid hebben tot een soort excommunicatie. En deze kan vervolgens zijn perifere positie in de machtsstructuur van het gezin hebben veroorzaakt.

In het gezin Stad heeft geen gezinsfragmentatie plaatsgevonden, maar de sociale relaties in dit gezin kunnen op een andere manier beïnvloed zijn door migratie. Dit gezin is uit Turkije vertrokken toen de gezinsverhoudingen daar een relatief weinig vaststaand gegeven waren. De ouders van dit gezin zijn sterk georiënteerd op Westerse waarden en normen. Zij zijn al erg lang in Nederland, hetgeen ertoe geleid kan hebben dat zij gedragswijzen hebben aangenomen die zij representatief achten voor een westerse en moderne levensstijl.

In onze ogen is de laatste verklaring het meest aannemelijk. Hij sluit aan bij de bevinding dat migratie veranderingen teweeg brengt in de traditionele patronen van beslissingen nemen en autoriteit (Abadan-Unat 1982, Kiray 1976b). Empirische ondersteuning voor de conclusie dat de macht in Turkse migrantengezinnen geen exclusieve zaak is van de man, wordt ook verschaft door een onderzoek in 75 Turkse gezinnen in Nederland (Risvanoglu, Brouwer en Priester 1986:167): op basis van interviewgegevens constateren de auteurs: "hoewel we volgens het stereotiepe zouden verwachten dat in de meeste gezinnen de vader het gezag vertegenwoordigt, is dat in iets minder dan de helft van de 75 gezinnen het geval."

In het algemeen tekent zich af dat de *verbeurtingspatronen* in de Turkse gezinnen meer overeenkomst vertonen met die van het gezin Laag dan met die van het gezin Hoog. Het 'stellen van vragen' in het gezin Platteland is overigens een relevante uitzondering op deze algemene lijn. Ik kom daar dadelijk nog op terug.

Bij de vergelijking van de vier gezinnen wat betreft hun *directievengebruik* tekent zich een gedifferentieerd patroon af: ieder gezin heeft in een aantal opzichten een geheel eigen directieve stijl. De Turkse gezinnen lijken echter in hun imperatieve en directe benadering op elkaar, maar verschillen verder zowel van het Nederlandse gezin Hoog, als van het Nederlandse gezin Laag. Typerende kenmerken die de directieve stijl in het gezin Hoog onderscheiden van die in de andere drie gezinnen en die mogelijk niet onbelangrijk zijn als voorbereiding van de kinderen Hoog op een schoolloopbaan, zijn: een afwisselend gebruik van typen en thema's in sequenties, en een relatief frequent gebruik van zogenaamde ingebede directieven, die grammaticaal meestal complexer zijn.

Als de veronderstelling juist is dat een gezinsklimaat waarin de taal fungeert als machtsmiddel en als middel om het intellect aan te scherpen beter voorbereidt op een succesvolle schoolloopbaan, dan hebben de kinderen in het gezin Hoog een duidelijk beter startpunt voor hun schoolloopbaan dan de andere kin-

deren die aan het onderzoek deelnamen. In deze opzichten vormen de Turkse gezinnen en het Nederlandse gezin uit laag milieu een contrast met het Nederlandse gezin uit hoog milieu.

Dit beeld moet worden gecompleteerd door op een verschilpunt tussen de Turkse gezinnen te wijzen. Het Turkse plattelandsgezin verschilt van zijn tegenhanger uit de stad (en ook van het Nederlandse gezin uit laag milieu), doordat de taal in dit gezin meer dan in de andere gebruikt wordt om een uitvoerig gesprek te ontwikkelen, interesse te tonen en de kennis van de wereld uit te breiden. In dit gezin is een basis aanwezig voor ontwikkeling, al kan de amper gealfabetiseerde moeder die basis niet op de wijze van een hoogopgeleide moeder invullen. De praktische les is vervolgens dat een uiterlijk volstrekt geïntegreerd Turks gezin zoals het stadsgezin qua communicatieve eigenschappen heel ver van de schoolcultuur af kan staan en dat een uiterlijk volstrekt Turks gezin, dat in Turkije bijzonder weinig ontwikkelingsmogelijkheden heeft gekend en amper gealfabetiseerd naar Nederland is verhuisd – het plattelandsgezin – qua communicatieve eigenschappen meer mogelijkheden heeft. Het is voor het onderwijs van belang deze mogelijkheden, die zich bij oppervlakkige waarneming aan het oog onttrekken, te onderkennen.

* Het onderzoek waarop dit artikel is gebaseerd, is onder de titel 'Een interactioneel sociolinguïstisch onderzoek naar hiërarchie en sociale afstand in Turkse gezinnen' gesubsidieerd door het Speciaal Programma Onderzoek Etnische Minderheden en door de Stichting Taalwetenschap van NWO. Het is uitgevoerd in samenwerking met Drs. A. van de Mond, die het materiaal in gezin Stad verzamelde en het databestand van de beurtenanalyse opzette, Drs. W. van den Munkhof, die de Turkse transcripten van een 'Nederlands' onderschrift voorzag, en A. Sylemez, die het Turkstalige materiaal transcribeerde, adviezen gaf over de Turkse taal en cultuur, en meewerkte aan de betrouwbaarheidsanalyse. Dr. M.A. van 't Hof wil ik heel hartelijk danken voor zijn statistische adviezen en Dr. E.J. Zürcher voor zijn Turkologische bijdrage.